

<https://doi.org/10.62837/2024.5.363>

ÜLKƏR BAXŞIYEVA
*ADPU-nun Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın
Tədrisi Texnologiyası kafedrasının baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru
ORCID İD 0000-0002-5994-2356

**NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSKƏNDƏRNAMƏ”
POEMASINDA ZÜLMƏTƏ GETMƏ MOTİVİ OĞUZ EPİK
FOLKLOR ƏNƏNƏSİ PARALELLİYİNDƏ**

Xülasə

Türk milli-mənəvi dəyərlərinə üstünlük verən, türk milli ruhunu öz düşüncə tərzində əsas ideoloji xəttə çevirən Nizaminin yaradıcılığında Azərbaycan-türk folklor ənənələrinin təsiri mühüm yer tutmuşdur. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” yaradıcılığını sistemli şəkildə tədqiq etdikdə burada kifayət qədər folklor nümunələrinin izlərini, elementlərini görürük. Bunlara “Kitabi Dədə Qorqud” dastanını, “Oğuznamə”ni, müxtəlif Azərbaycan məhəbbət dastanlarını, dastançılıq ənənələrimizdən gələn nağıl-süjet elementlərini və s. nümunə göstərə bilərik. Bu sıradada xüsusi yer tutan dastanlardan biri də “Oğuznamə” eposudur. “Xəmsə” boyu “Oğuznamə”lərin müxtəlif elementlərini müşahidə etmişik. “İskəndərnamə” poemasında da biz “Oğuznamə” eposunun bir çox ənənə izlərinə rast gəlmişik. “İskəndərnamə” məsnəvisi ilə “Oğuznamə” eposunu müqayisə etdikdə baş qəhrəmanların zülmətə – qaranlıq dünyaya səfəri səhnələri diqqətimizi cəlb edir. Bu müqayisədə müəyyən fərdi məqamlar olsa da hər iki yaradıcılıq nümunələrinə məxsus paralellər və oxşarlıqlar diqqəti cəlb edir. Təbii olaraq bu paralellik eyni düşüncə sisteminin yaratdığı oxşarlıq tipində əsərlərin mərkəzi xəttində dayanır. Bütün bunlar onu göstərir ki, türk epos düşüncəsinin möhtəşəm nümunəsi olan “Oğuznamə”lər sonrakı dövr yazılı ədəbiyyat nümunələrimizə bu və ya digər dərəcədə təsirlər göstərmiş və bədii fikrin məzmunu, forma və ideya imkanlarını genişləndirmişdir.

Açar sözlər: Nizami, zülmət, Oğuz, folklor, ənənə

УЛЬКАР БАХШИЕВА
МОТИВ ОТХОДА ВО ТЬМУ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЕНДЖАВИ
«ИСКАНДАРНАМЭ» СООТВЕТСТВУЕТ ОГУЗСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ
ФОЛЬКЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ
РЕЗЮМЕ

Влияние азербайджано-турецких фольклорных традиций занимало важное место в творчестве Низами, который отдавал предпочтение тюркским национально-нравственным ценностям и превращал тюркский национальный

дух в основную идейную линию своего мышления. Когда мы систематически изучаем произведение Низами Гянджеви «Хамса», мы видим следы и элементы фольклорных образцов. К ним относятся саги «Китаби Деда Горгуд», «Огузнаме», различные азербайджанские любовные саги, сказочно-сюжетные элементы из наших эпических традиций и др. мы можем привести пример. Одним из эпосов, занимающих особое место в этом ряду, является эпос «Огузнаме». На протяжении всей «Хамсы» мы наблюдали различные элементы «огузнамов». В поэме «Искандарнаме» мы нашли много следов эпоса «Огузнаме». При сравнении эпоса «Искандарнаме» и эпоса «Огузнаме» наше внимание привлекают сцены путешествия главных героев во тьму — темный мир. Хотя в этом сравнении есть отдельные моменты, параллели и сходство обоих творческих примеров привлекают внимание. Естественно, этот параллелизм стоит в центральной линии произведений в виде сходства, создаваемого одной и той же системой мысли. Все это свидетельствует о том, что «Огузнаме», являющийся великим образцом тюркской эпической мысли, в той или иной степени повлиял на образцы нашей более поздней письменной литературы и расширил содержание, форму и идейные возможности художественной мысли.

Ключевые слова: Низами, тьма, огузы, фольклор, традиция.

ULKAR BAKHSHIYEVA
THE MOTIF OF GOING TO DARKNESS IN NIZAMI GANJAVI'S
"ISKANDARNAME" POEM IN THE PARALLELED WITH OGUZ EPIC
FOLKLORE TRADITION

Summary

The influence of Azerbaijani-Turkish folklore traditions took an important place in Nizami's work, who preferred Turkish national and moral values and turned the Turkish national spirit into the main ideological line in his way of thinking. When we systematically study Nizami Ganjavi's "Khamasa" work, we see traces and elements of folklore examples. We can give an example these include "Kitabi Deda Gorgud" saga, "Oguzname", various Azerbaijani love sagas, fairy tale-plot elements from our epic traditions, etc. One of the epics that has a special place in this series is the "Oguzname" epic. Throughout "Khamasa" we have observed various elements of "Oguzname". In the "Iskandarnama" poem, we have found many traces of the "Oguzname" epic. When we compare the epic "Iskandarnama" with the epic "Oguzname", the scenes of the protagonists' trip to the darkness - the dark world - attract our attention. Although there are certain individual points in this comparison, the parallels and similarities of both creative examples attract attention. Naturally, this parallelism stands in the central line of the works in the type of similarity created by the same thought system. All this shows that "Oguzname", which is a great example of Turkish epic thought, influenced our later written literature samples to

one degree or another and expanded the content, form and idea possibilities of artistic thought.

Key words: Nizami, darkness, Oghuz, folklore, tradition

GİRİŞ

Nizami Gəncəvi klassik Azərbaycan ədəbiyyatının elə simalarındandır ki, o, özünəqədərki poetik mizanları kökündən dəyişərək ədəbiyyatımıza yeni mövzular, obrazlar, humanitar-bəşəri ideyalar gətirmişdir. O, yaradıcılığı ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada, Şərqdə sevilmişdir. Onun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi sənət inciləri əsrlər keçməsinə baxmayaraq, mövzu-ideya quruluşu baxımından öz təsir qüvvəsini itirməmiş, əksinə sirli sənət xəzinəsi olan bu məsnəvilər tədqiq olunduqca novatorluğunu qoruyub saxlamışdır. Nizami Azərbaycan ədəbiyyatının elə simalarındandır ki, o, dünyanın oxuduğu, təsirləndiyi bir sənətkar səviyyəsinə yüksəlmişdir. Məlumdur ki, şairin məsnəvilərinə Şərq ədəbiyyatında çoxlu nəzirələr yazılmışdır. Nizaminin yaradıcılıq ənənələri Qərb ədəbiyyatı nümayəndələrinə də nümunə olmuşdur. Qərb ədəbiyyatı özünün böyüklük və yeniliyi ilə öyünməsinə baxmayaraq əsrlər boyu Nizami yaradıcılığını öyrənmiş və Nizami ənənələrindən bəhrələnmişdir. Nizaminin adı ilə ayrıca elm sahəsi- nizamişünaslıq elminin yaranması onun böyüklüyünü, dahiliyini sübut edən ən mühüm faktordur.

Dahi Nizami öz milli-kimliyinə, xalqının milli-dəyərlərinə bağlı şəxsiyyət olmuşdur. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığının ana ruhuna hakim kəsilmişdir. Məlumdur ki, Nizami XII əsrdə Gəncə kimi mədəniyyəti, ədəbi mühiti zəngin olan şeir-sənət ocağında böyüyüb yetişmişdir. Şairin yaşadığı mühitdə Azərbaycan, türk folklor nümunələri xalqın dillər əzbəri olmuşdur. Nizaminin uşaqlıqdan bəri yaddaşına həkk olmuş, eləcə də təhsil aldığı zamanda oxuduğu, öyrəndiyi Azərbaycan, türk folklor nümunələri onun ruhunun qidasını təşkil etmişdir. Türk milli-mənəvi dəyərlərinə üstünlük verən, türk milli ruhunu öz düşüncə tərzində əsas ideoloji xəttə çevirən Nizaminin yaradıcılığında Azərbaycan-türk folklor ənənələrinin təsiri mühüm yer tutmuşdur. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” yaradıcılığını sistemli şəkildə tədqiq etdikdə burada kifayət qədər folklor nümunələrinin izlərini, elementlərini görürük. Bunlara “Kitabi Dədə Qorqud” dastanını, “Oğuznamə”ni, müxtəlif Azərbaycan məhəbbət dastanlarını, dastançılıq ənənələrimizdən gələn nağıl-süjet elementlərini və s. nümunə göstərə bilərik. Bu sırada xüsusi yer tutan dastanlardan biri də “Oğuznamə” eposudur. “Xəmsə” boyu “Oğuznamə” eposunun müxtəlif elementlərini müşahidə etmişik. “İskəndərnamə” poemasında biz “Oğuznamə” eposunun bir çox ənənə izlərinə rast gəlmişik. “İskəndərnamə” məsnəvisi ilə “Oğuznamə” eposunu birləşdirən əsas bağlardan biri də baş qəhrəmanların zülmətə – qaranlıq dünyaya səfər etmələri motividir. Nizami məsnəvidə eposdan götürdüyü bu motivə poetik rəng qataraq canlandırmışdır. Maraqlı nüanslardan biri odur ki, baş qəhrəmanların zülmətə -qaranlıq dünyaya səfər etmə səhnəsi dastan süjeti ilə demək olar ki eynidir. Və bu motiv bilavasitə məsnəvinin ideya xətti ilə bağlıdır. Məsnəvidə və eposdakı baş qəhrəmanların

zülmətə -qaranlıq dünyaya səfər etmə motivini müqayisə etsək, həm süjetin strukturu, həm də ideyası arasında oxşarlıq görürük.

Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində [5, s. 26-27] bu səhnə belə canlandırılmışdır ki, Oğuz xan Qıl Barak ölkəsinə hücum edir və oranı işğal edir. Buranı işğal etdikdən sonra Qara Xul adlanan Qaranlıq Ölkəsinə tərəf istiqamət alır. Ancaq bu ölkə həddindən çox zülmət qaranlıq olduğundan onlar irəliyə doğru gedə bilmirlər. Oğuz xan nə edəcəyini bilmir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün ən yaxın adamlarını yığıb məsləhət almaq istəyir. Burada həddindən ziyadə ağıllı insanlar da var idi, amma heç kəs bir ürəkaçan fikir deyə bilmir. Oğuz xanın əsgərlərinin arasında Qara Sülük adlı bir əsgər var idi. O, çox ağıllı və tədbirli bir şəxs idi. Belə ki, Qara Xula gəlməmişdən öncə Oğuz xan xəstə, yorulmuş və yaşlı insanları səfərdə maneəçilik törətməsinlər deyə düşərgədə qalmalarına əmr vermişdir. Lakin Qara Sülük yaşlı atasını bir sandıqda gizlədib səfərə özü ilə gətirmişdir. Oğuz xanın bu çətin vaxtında, səfərin ən çıxılmaz anında Qara Sülük atasının yanına gedib ona vəziyyəti danışır. Yaşlı ata dünyagörüşü sayəsində oğluna doğru məsləhət verir. Atanın məsləhətinə görə onlar dörd dənə qulunlu madyan və doqquz qoduqlu eşşəyin üstünə insanları əyləşdirib qaranlıq ölkəsinə daxil olmalıdırlar. Heyvanların balalarını isə Qaranlıq ölkəsinin girişində saxlamalıdırlar. Heyvanlar qaranlıq ölkəsində istədikləri yerə getsələr də balalarının qoxusu və sevgisi ana heyvanları yenidən geriye balalarının yanına dönməyə vadar edəcəkdir. Beləliklə insanlar da madyanların üstündə sağ-salamat geri dönə bilirlər.

Eposdakı süjet xəttinin detalları poemadakı səhnələrlə uyğunluq təşkil etmişdir. Nizaminin “İskəndərnamə” poemasında İskəndər də dirilik suyunu tapmaq üçün Zülmət dünyasına gedir. Burada İskəndərin başına gələnlər Oğuz xanın səfərinin detallarını xatırladır. Məsnəvidən görürük ki, İskəndər və onun adamları Zülmət dünyasına çatanda heç bir addım ata bilmirlər, çünki hər tərəf zülmət qaranlıq olur. Onlar hansı istiqamətdə belə hərəkət edəcəklərini bilmirlər:

Get-gedə pərgardan olduqca uzaq,
Günəşdən, işıqdan düşdülər iraq.
Gedərkən bir yerə çatdılar o gün,
Gözlərdən aydınlıq itdi büsbütün [1, s. 377].

Eposda olduğu kimi burada da İskəndər ətrafında olan ona ən yaxın, ağıllı adamlardan kömək istəyir. Lakin heç kəs bir çıxış yolu tapa bilmir:

İskəndər şaşırdı, aradı tədbir:
“Bu yolda doğru iz göstərən kimdir?”
Bilənlər söylədi ki: “Bu qaranlıq
Pərdədir, iç-üzü görünməz artıq.
Mümkündür irəli getmək yol ilə,
Dönərkən çətindir gətirmək ələ”.
Çox çarə aradı hər tədbir verən,

Olmadı buna bir tədbir göstərən [1, s. 378].

Poemada baş verənlərlə tanış olduqda görürük ki, İskəndər də Oğuz xan kimi qocaların səfərə getməməsi barədə əmr verir. Lakin İskəndərin ordusundakı bir gənc bu əmrə tabe olmur. Gizlincə öz atasını sandıqda gizlədib səfərə aparır . İskəndər hər kəsdən məsləhət istədiyi anda həmin gənc atasının yanına gedib ondan Zülmət dünyaya necə getmək haqqında məsləhət alır . Qoca oğluna deyir ki , zülmətdən geri qayıtmaq üçün yeganə çarə odur ki , özünüzlə boğaz bir madyan aparmalısınız. Balasını doğulan kimi anasından ayırın . Yalnız o zaman ana madyan balasına görə geri qayıdacaq . Beləcə Zülmət dünyasından sağ-salamat geri dönə bilərsiniz.

Oğluna baxaraq dedi ixtiyar:
“Bu qara pərdədə gizli bir sirr var.
Padişah getməyə başlarkən ora,
Zülmətdən dönməyə vardır bir çara:
Padşaha gərəkdir ilk dəfə doğan,
Vücudu sapsağlam boğaz bir madyan.
Anadan olunca o körpə daylaq
Başını bir yerdə kəssinlər, ancaq
Örtməyib qoysunlar yerdə cəmdəyi,
Anası görüncə yansın ürəyi.
İçində qopsun bir həyəcan, hiddət,
Durmasın padişah, etsin hərəkət.
O yoldan geriyə döndüyü zaman
Ordunun önündə gedəcək madyan.
Çaparaq sevimli daylağa sarı,
O yoldan beləcə çıxar dişarı.
O yolda bələdçi olmadan belə,
Dişarı çıxarlar bu tədbir ilə” [1, s. 379].

“İskəndərnamə” poemasında və “ Oğuznamə” eposunda qaranlıq dünyaya səfər təkcə süjet quruluşu baxımından deyil , ideya baxımından da səsləşir . “Oğuznamə” eposunda bildirilir ki, Oğuz xan Zülmətlər dünyasında olanda qəfildən bir səs eşidir. Onlara bildirilir ki , buradan nəsə tapsanız özünüzlə götürsəniz sonra peşman olacaqsınız . Əks halda heç nə götürməsəniz də peşman olacaqsınız . Bu səsi eşidənlərin bəziləri heç bir şey götürmədilər , bir qismi isə bəzi şeylər götürdülər. Madyanların köməyi ilə zülmətdən aydınlığa çıxanlar gördülər ki , götürdükleri şeylər qızıl qumdur . Qeybdən gələn səsdə deyildiyi kimi , az zinət əşyaları götürənlər az götürdükələrinə görə , götürməyənlər də niyə götürmədiklərinə görə peşmançılıq hissi keçirdilər .

Nizaminin “İskəndərnamə” poemasında da biz oxşar süjetin şahidi oluruq. İskəndər adamları ilə Zülmətlər dünyasına gedərkən qeybdən səs eşidir . Həmin səs onlara eyni xəbərdarlığı edir :

Başqa bir səs gəldi ki: “Ey əhli-Rum!
Bu gözəl ölkədə var parlayan qum.
Peşiman olacaq onu götürən,
Dizinə vuracaq heç götürməyən”.
Keçirkən parlayan qumdan hər nəfər
Götürdü bəxtinə görə bir qədr...
...İskəndər orduya verincə fərman,
İşığa döndülər zülmət yolundan.
O yeni cığıra gəlidiyi yoldan
Bələdçi olmuşdur o dərdli madyan.
Qırx gün yol getdikdən sonra qaranlıq
Getdikcə çəkildi, göründü işıq [1, s. 385-386].

Zülmətdən aydınlığa çıxarkən onlar əlindəkilərinin qum şəklində qiymətli daş olduğunu görəndə çox peşman olurlar. Peşmanlıqlarının səbəbi isə niyə az götürmələri olur. Heç götürməyənlər də eyni peşmançılıq hissini yaşayırlar. Məsnəvidən görünür ki, İskəndər Zülmət dünyasına dirilik suyunu tapmaq üçün gedir. Lakin bu suyu tapmaq böyük sərkərdəyə qismət olmur. Şair “Oğuznamə”dən gələn motivə daha da poetik bəzək vuraraq bir çox ideyaları təcəssüm etdirmişdir:

Qismətsiz bir şeyə göstərdi həvəs,
Qismətin deyilsə, çalışma əbəs.
Ruzi arxasınca qaçmaq nə gərək!
Sən otur, ruzinin özü gələcək.
Biri toxum səpər, o biri biçər,
Bəxtiyar odur ki, bu sözü dinlər.
Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var!
Keçənlər zəhmətlə əkdii bağdan,
Gələnlər meyvəni dərmiş hər zaman.
Keçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə.
Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,
Hamı bir-birinə cütçüdür ancaq [1, s. 385-386].

Şair bu misralarda dəyərli fikirlər bildirmişdir. Məsnəvidən verilən nümunə Nizaminin müəllif konsepsiyasına uyğun olaraq əxlaqi-tərbiyəvi məna kəsb edərək nəsihətamiz ruhda yazılmışdır. Bu misralar eyni zamanda “İskəndərnamə” poemasının əsas ideyasını və qəhrəman obrazının bədii-estetik qayəsini (kredosunu) ifadə etmişdir.

Şair İskəndərin dirilik suyundan içə bilməməsinin səbəbini onun qismətində olmaması ilə əlaqələndirmişdir. Ancaq Nizami bu süjetdəki elementi təkcə İskəndərin qisməti kimi deyil, ümumilikdə insanlığın alın yazısı kimi dəyərləndirir.

Çünki şair qeyd edir ki , dirilik suyu Xızır peyğəmbərə qismət olub. Xızır əbədi həyata , ölümsüzlüyə bu suyun sayəsində nail olur. Ancaq insan Allah tərəfindən əbədiyaşar yaradılmamışdır. O , bir gün bu həyata gəldiyi kimi , bir gün də gedəcəkdir. İnsanın bu dünyadakı həyatı müvəqqətidir . Lakin İskəndərdə öz hakimiyyətinin gücünün təsirindən özgüvən və özünün qeyri-adiliyi haqqında təsəvvürlər yaranmışdır. O , belə hesab edirdi ki, dünyada böyük fəthlər edə bilən insan ölümsüzlüyü də əldə etməyə qadir ola bilər. Onun özünəməxsus həyat fəlsəfəsi , insan ölümü ilə bağlı fikirləri reallığı üstələməyə başladı. Yer üzündə əbədi qalmaq istədi . Amma İskəndərin istəyi maddi aləmin məkan-zaman dialektikasına qarşı , həyat fəlsəfəsinə qarşı durmaq demək idi. Qaranlıq dünyadan qayıdan İskəndər , dirilik suyu ilə bağlı istəyinə çata bilmədikdə fikirlərinin yalnız olduğunu dərk etdi .

Şair İskəndərin timsalında bütün bəşəriyyətə bildirmək istəmişdir ki , insan yer üzünə hansı missiyanı yerinə yetirmək üçün gəldiyini və Allahın insanın qarşısına hansı vəzifələr qoyduğunu öyrənməli dərk etməlidir.

Tanrı insanları , təbiəti elə yaratmışdır ki , dünyada olan hər nə varsa – hamısı bir-biri ilə qırılmaz şəkildə əlaqəlidir və bağlıdır . Nizaminin həyat fəlsəfəsi belədir ki, yaşlı nəsil gənc nəslin nümayəndələrinə qayğı ilə yanaşmış və böyüklərdən gördüyü kimi gənc nəslin özü də bir müddətdən sonra gələcək nəslin yaşamaına dəstək və yardımçı olmuşdur . Babaların əkdliyini oğullar, oğulların əkdliyini nəvələr yemişdir. Beləcə, bütün insanlıq bir-biri ilə doğmalaşır və vahid canı təkil edir.

“Keçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə, // Biz də əkməliyik gənc nəslimizə” deyən Nizami insanı “çütçü” (əkinçi) adlandırır. Nizami yaradıcılığında əməkçi insan , qurucu insan obrazları hər zaman olmuşdur . Bu cəhətdən, şair yaradıcılığında insanın yer üzünə əkmək, biçmək, qurmaq, yaratmaq üçün gəldiyini dönmə- dönmə vurğulamışdır. Peşəsindən asılı olmayaraq hər bir insanın tanrıdan verilən ən böyük missiyası quruculuqdur. Şah öz şahlıq məqamında, rəiyyət öz rəiyyət məqamında dünyanı qurmalı-yaratmalı, ona ilahi gözəllik bəxş etməlidir. Şair İskəndərin dili ilə insanlara Tanrının onların qarşısına qoyduğu missiyanı dərk etməyə çağırır. Nizami məqsədli şəkildə bu idealın daşıyıcısı kimi böyük hökmdar, sərkərdə və fateh İskəndəri seçmişdir . Nizami xalqlar arasında ayrı-seçkilik salmamış , o hər zaman insanların quruculuq, sevgi, məhəbbət əsasında xoşbəxt olacağını bəyan etmişdir. Nizami İskəndəri Şərqi xalqlarının epik yaddaşının məşhur obrazı Oğuz xanın cizgiləri ilə zینətləndirməklə bu möhtəşəm obrazda türklərin ilahidən gələn quruculuq missiyasını da təcəssüm etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Gəncəvi, N. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – 688 s.

2. Oğuznamələr / Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəliyev, F.Uğurlu. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı – 1993, – 92 s.
3. Paşayev, S.Nizami və folklor / S.Paşayev. – Bakı: Bilik, – 1976, – 65 s.
4. Paşayev, S. Bədii yaradıcılıq və əfsanə // “Kirovabad kommunisti” qəz., – 31 avqust, – 1979.
5. Rəşidəddin. Oğuznamə / Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, – 2003, – 108 s.
6. Rzasoy, S. Oğuz mifologiyası / S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2009, – 363 s.

Rəyçi: PROF. DR. YAQUB BABAYEV